National Research Journal of Social Sciences
Volume-11, Issue-1, January-June 2026
PP: 245-247
ISSN: 2348-473X
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 6.74)
Journal Website: www.nrjss.in

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ: ਮਨੁੱਖਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ

ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ
ਸਹਾਇਕ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ
ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਭਾਗ, ਬੇਬੇ ਨਾਨਕੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਲਜ, ਮਿੱਠੜਾ (ਕਪੂਰਥਲਾ)

ABSTRACT

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ (*1621- 1675)* ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਘਟਨਾ ਹੈ ਪ੍ਰੰਤੂ ਇਸ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸੰਪਰਦਾਇ ਜਾਂ ਖੇਤਰ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਇਹ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ *17*ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਸਰਵਉੱਤਮ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਪ੍ਰਣਾਮ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਸਿਧਾਂਤ- ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਅੰਤਰਆਤਮਾ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਬਲਿਦਾਨ ਹੈ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਮੁਗਲ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਇਹ ਕਾਰਵਾਈ ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਇੱਕ ਪੂਰਵ ਆਧੁਨਿਕ, ਪਰ ਸਪਸ਼ਟ ਮਿਸਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਇਤਿਹਾਸਿਕ ਸੰਦਰਭ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਘਟਨਾ ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇੱਕ ਸਦੀਵੀ ਨੈਤਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਜੋ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਜਾਬਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਦਮਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਗੌਰਵ ਉੱਤੇ ਹਮਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸਰਵਜਨਕ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।

Keywords: ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ, ਸ਼ਹਾਦਤ, ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ, ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਅੰਤਰਾਤਮਾ, ਮੁਗਲ, ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ, ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ, ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ

ਭੂਮਿਕਾ:

ਮਨੁੱਖੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਹੱਤਤਾ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਕੇ ਸਰਵਉੱਚ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ ਹੋਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਜਿਹੀ ਹੀ ਧਰਮ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਘਟੀ ਅਦੁੱਤੀ ਘਟਨਾ ਹੈ। ਇਸਨੂੰ ਅਕਸਰ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇੱਕ ਦੁਖਾਂਤਮਈ ਪੜਾਅ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਸਾਰ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਡੂੰਘਾ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। "ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਡੂੰਘੀ ਨੈਤਿਕ, ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਵਾਈ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਧਾਰਮਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਦੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਸਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਕੋਲ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਆਗੂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਸੀ"।[1] (Singh, H., 2010, p. 23–25) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਖਾਤਿਰ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣੀ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਨੋਖੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਉਸ ਬਹੁ-ਪੱਖੀ ਸੰਦਰਭ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਆਧਾਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਬਲੀਦਾਨ ਸਮਝ ਕੇ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਧਾਰਮਿਕ-ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗ:

17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਉਪ-ਮਹਾਂਦੀਪ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਦੌਰ ਸੀ। ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੀ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ (1658-1707) ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤਣਾਅ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਇੱਕ ਇਸਲਾਮੀ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਜਨੀਤੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਨੂੰ ਨੇੜਿਓਂ ਜੋੜਨਾ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਜ਼ਬਤੀ-ਏ-ਹਿੰਦ (ਇਸਲਾਮੀ ਕਾਨੂੰਨ) ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ, ਗੈਰ-ਮੁਸਲਿਮਾਂ ਤੇ ਧਰਮ ਅਧਾਰਤ ਲਗਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜਜ਼ੀਆ ਕਰ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਅਤੇ ਸਕੂਲਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। (Grewal, J. S.1998, p 68- 69; Rchards, J. F., 1993, p 165- 185) ਇਹਨਾਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨੂੰ ਧਾਰਮਿਕ ਪਛਾਣ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਸਮਰੱਥ ਕੇਂਦਰੀ ਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਿਸਾਲ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ, ਜੋ ਆਪਣੀ ਵਿਦਵਤਾ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਅਤੇ ਦਬਾਅ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ। ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ—ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਣ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਹਮਲਾ

© Copyright @ Authors

ISSN: 2348-473X
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 6.74)
Journal Website: www.nrjss.in

ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਪਿਛੋਕੜ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਇੱਕ ਧਿਆਨਮਘਨ ਅਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀਪ੍ਰੇਮੀ ਸੰਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ, ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪੁਕਾਰਿਆ।

ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਨੈਤਿਕ ਫੈਸਲਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਕੋਈ ਤਤਕਾਲੀ ਭਾਵੁਕ ਪ੍ਰਤੀਕ੍ਰਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਇੱਕ ਸਚੇਤ ਨੈਤਿਕ ਫੈਸਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ 'ਧਰਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜ ਜਾਂ ਪੰਥ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਕੇਂਦਰ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਨਿਆਂ, ਸੱਚਾਈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦਾ "ਨਾਨਕ ਨਾਮ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ, ਤੇਰੇ ਭਾਣੇ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ" ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਇਸ ਵਿਸ਼ਾਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲੜੀ ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਣੀ ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਲੋਕ ਇਸ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲਿਖਦੇ ਹਨ:

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ॥

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ, ਅੰਗ 1427)

"ਨਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਗੁਰਮੁਖ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਹੈ।" ਇਹ ਨਿਰਭੈਤਾ ਹੀ ਅੱਤਿਆਚਾਰੀ ਸੱਤਾ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਵਉੱਚ ਏਕਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੇ ਹੱਕ ਲਈ ਲੜਨ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਬਣਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪੰਡਿਤ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ 'ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ' ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ 'ਧਰਮ' (ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂ) ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਵਜੋਂ ਸਵੀਕਾਰਿਆ। ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਜਿਹੜਾ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਸਮੂਹ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇਣਾ, ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਘਟਨਾ ਹੈ।

ਮੁਗਲ ਸੱਤਾ ਲਈ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਚੁਣੌਤੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰਕੇ ਦਿੱਲੀ ਲਿਜਾਣਾ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਗਲਤ ਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਖੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਵਿਖੇ, ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਖ਼ਾਫ਼ੀ ਖਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸਲਾਮ ਕਬੂਲ ਕਰਨ ਜਾਂ ਚਮਤਕਾਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਗਿਆ। (Khafi Khan, n.d.) ਇਹ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਧਾਰਮਿਕ ਮੰਗ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧੀਨਗੀ ਦੀ ਮੰਗ ਸੀ। ਚਮਤਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਅਕਲ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਸੇਵਾ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਦਬਾਅ ਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ—ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ, ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਦੀ ਕਰੁਣਾਮਈ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੀ ਭਿਆਨਕਤਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨੈਤਿਕ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਮਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰਈ ਦੇ ਦੋ ਖੰਭਿਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਚੀਰਿਆ ਗਿਆ, ਭਾਈ ਦਿਆਲਾ ਜੀ ਨੂੰ ਉਬਲਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਸਤੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਰੂੰ ਵਿੱਚ ਲਪੇਟ ਕੇ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹਾਦਤਾਂ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਦੀ ਦਮਨਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। 11 ਨਵੰਬਰ 1675 ਦਾ ਦਿਨ ਇੱਕ ਜਨ-ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਇਸਨੂੰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ 'ਸਜ਼ਾ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅਤੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ, ਇਹ ਇੱਕ ਬਲੀਦਾਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਸਚੇਤ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਫੈਸਲੇ ਅਧੀਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਇਹ ਬਲੀਦਾਨ ਰਾਜ ਦੀ ਹਿੰਸਾ 'ਤੇ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਟਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨਾਲ ਸਮਝੌਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਰੂਪ ਸੀ।

ਵਿਸ਼ਵ-ਇਤਿਹਾਸਕ ਮਹੱਤਵ

ਇਸ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤਤਕਾਲ ਅਤੇ ਦੂਰਗਾਮੀ ਦੋਵਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਪਿਆ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਇਸਨੇ ਸਿੱਖ ਸਮੂਹਿਕ ਚੇਤਨਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਅਟੁੱਟ ਛਾਪ ਛੱਡੀ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ "ਧਰਮ ਹੇਤ ਸਾਕਾ ਜਿਨਿ ਕੀਆ, ਸੀਸ ਦੀਆ ਪਰ ਸਿਰਰੁ ਨ ਦੀਆ" (ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ, ਪੰ. 55) (ਧਰਮ ਖਾਤਿਰ ਜਿਸਨੇ ਸਾਕਾ ਕੀਤਾ, ਸਿਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਸਿਰ ਨਾ ਝੁਕਾਇਆ) ਕਹਿ ਕੇ ਅਮਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਹ ਘਟਨਾ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨਿਰਮਾਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ "ਦੇਹ ਸਿਵਾ ਬਰ ਮੋਹਿ ਇਹੈ, ਸੁਭ ਕਰਮਨ ਤੇ ਕਬਹੂੰ ਨ ਟਰੋਂ" (ਸ੍ਰੀ ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ. ਪੰ. 230-231) (ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਇੱਛਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਧਰਮ-ਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ) ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੈ।

ਦੂਜਾ, ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਬਹਿਸ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਇਸਨੇ ਦਰਸਾਇਆ ਕਿ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਸਮੂਹ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਇੱਕ ਸਰਵੁੱਚ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਗਿਆ।

© Copyright @ Authors

ISSN: 2348-473X
Peer Reviewed & Refereed Journal (IF: 6.74)
Journal Website: www.nrjss.in

ਤੀਜਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਧਾਰਨਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪੂਰਵ-ਆਧੁਨਿਕ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬ ਵਜੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦਾ "ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਵਜਨਕ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ" (1948) ਆਪਣੀ ਧਾਰਾ 18 ਵਿੱਚ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਹਰੇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ, ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ; ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਦਲਣ ਅਤੇ ਇਕੱਲੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਜਨਤਕ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ" (Uinted Naitons, 1948)

1675 ਵਿੱਚ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਆਪਣਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ, ਸਗੋਂ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇ ਵੀ, 'ਵਿਚਾਰ, ਅੰਤਰਾਤਮਾ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ' ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਹਾਦਤ 20ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਜਾਨ ਰੌਲਜ਼ ਦੇ 'ਨਿਆਂ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ' ਦੀ ਵੀ ਝਲਕ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਢਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਅਤੇ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। (Rawls, J., 1993, p. 37-39)

ਸਿੱਟਾ

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਉਸ ਅਨਮੋਲ ਵਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ ਜੋ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਸਥਾਨ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ 17ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ- ਸਮਾਜਿਕ ਸੰਕਟ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਤਾਣਾ-ਪੇਟਾ ਸਿੱਖ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨੈਤਿਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਬੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਟਕਰਾਅ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਾਜ ਸੱਤਾ ਦੁਆਰਾ ਥੋਪੀ ਗਈ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕਰੂਪਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੁਚੇਤ, ਸਿਧਾਂਤਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਬਲੀਦਾਨ ਇਸ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੱਕ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਗਹਿਰੀ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਦਮਨ ਅਤੇ ਅੱਤਿਆਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਘੋਸ਼ਣਾ-ਪੱਤਰ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਬਲੀਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਤਿੰਨ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੀਵਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅੱਜ ਦੀ ਦੁਨੀਆ, ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ, ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਬਹਿਸ਼ਕਾਰ ਅਤੇ ਨਸਲੀ ਦਮਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਵੀ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨੈਤਿਕ ਅਗਵਾਈ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ, ਚਾਹੇ ਸੱਤਾ ਕਿੰਨੀ ਵੀ ਕਠੋਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਉਸਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦੁਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ, ਇਸ ਲਈ, ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ ਮਾਤਰ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਆਤਮਾ ਦੀ ਅਜੇਤੂਤਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੱਚ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ। ਇਹ ਉਹ ਚਾਨਣ-ਸਤੰਭ ਹੈ ਜੋ ਹਰ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ, ਸਰਵਉੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਗੌਰਵ ਦੀ ਖੋਜ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖਤਾ ਨੂੰ ਮਾਰਗ- ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਰਹੇਗਾ।

ਹਵਾਲੇ (References)

1. Grewal, J. S., *The Sikhs of the Punjab* (The New Cambridge History of India, Revised Edition), Cambridge University Press, 1998.
2. *Sri Guru Granth Sahib Ji*, Amritsar: Shiromani Gurdwara Parbandhak Committee, N.D.
3. *Bachittar Natak, Chandi Charitar,* Dasam Granth Sahib. (n.d.). Retrieved from https://www.sikhiwiki.org
4. Khafi Khan, *Muntakhab-ul-lubab* (Trans.), Asian Publishing House, N.D.
5. Rawls, J., *Political Liberalism*, Columbia University Press, 1993.
6. Richards, J. F., *The Mughal Empire*, the New Cambridge History of India, Part I, Cambridge University Press, 1993.
7. Singh, Harbans, *Guru Tegh Bahadur: A Biography*, Guru Nanak Dev University, 2010.
8. United Nations, *Universal Declaration of Human Rights*, Retrieved from United Nations website, 1948.

© Copyright @ Authors